

ВИРОБИ ІЗ КІСТКИ ТА РОГУ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ У ПЕЧЕРІ ВЕРТЕБА

У статті аналізуються вироби з кістки та рогу з трипільського поселення в печері Вертеба на Тернопільщині.

Ключові слова: трипільська культура, печера Вертеба, ріг, кістка, вироби.

Печера Вертеба знаходиться за 2 км у північно-західному напрямку від села Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області. Особливість печери полягає в тому, що це єдина велика печера, яку тричі заселяли носії трипільської культури. За результатами радіокарбонного датування та на основі стратиграфічних спостережень і типологічного поділу кераміки поселення віднесено до етапів С I і С II. Виділено три хронологічні горизонти, що репрезентують три локальні групи трипільської культури – шипинецьку, кошиловецьку і касперівську.

Перші розкопки проводились тут ще у кінці XIX – початку XX ст. Починаючи з 1996 р., експедицією Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом автора, здійснюються комплексні дослідження стану збереження культурного шару в ближній частині підземної порожнини, детальне вивчення всього простору лабіринту і прилеглої до печери території в радіусі 10 км.

Печера Вертеба має своєрідне кліматичне середовище, з постійною вологістю 92–98 % і постійною температурою повітря +11°C. Окрім того, сприятливі умови залягання культурного шару, перекритого потужною пачкою печерних відкладів, сприяли ідеальному збереженню кістяних залишків.

Весь кістковий матеріал походить з основних культурних шарів трьох локальних груп.

В процесі досліджень кістковий матеріал в основному було виявлено в культурних шарах трьох локальних груп, а також у ритуальних та сміттєвих ямах. Окрім того, окремі кістки (зі слідами обпалення) знайдено на місцях функціонування вогнищ.

Аналіз остеологічної колекції (за визначенням К. А. Татарінова у 1998 р. та Сари Х. Ледогар у 2012–2018 рр.) вказує на те, що кількість кісток домашніх тварин перевищує 80 %. Найбільше розводили велику рогату худобу і свиней. Крім того, знайдено кістки собаки, кози, вівці і курки. Визначено також склад місцевої фауни. Ось її представники: дикий кабан, олень благородний, лось, тур, кінь, козуля європейська, вовк, лисиця, заєць, черепаха ставкова, бобер європейський, перепел, чапля, різні види риб (Ledogar 2017, с. 206).

Способи обробки кістки і рогу. Уважне вивчення здобутого матеріалу дає можливість простежити різноманітні методи виготовлення кістяних виробів. Стародавні відвідувачі печери були ознайомлені з усіма основними способами обробки кістки та рогу. Серед них: розм'якшення кістки, різання і стругання, просвердлення отворів, вигладжування і шліфування. Переважно для виготовлення виробів використовували кістки великої рогатої худоби, оленя, козулі, свині, лисиці рідше ведмедя і інших тварин.

Основою для ознайомлення з різноманітними способами обробки кісткової і рогової сировини є готові вироби, такі як знаряддя праці, зброя і прикраси, а також напівфабрикати на різних етапах обробки. Простежимо наступні фази обробки кісткової і рогової сировини:

Різання кістки і рогу. В опрацьованих матеріалах виявлено декілька способів різання, а саме, вздовж довгої осі – поздовжня, вздовж короткої осі – поперечна, а також – коса. Найбільш складним було, очевидно, поздовжнє різання. Такий метод часто застосовувався при обробці довгих трубчастих кісток. Поперечне різання проводилась за допомогою гострого крем'яного леза. Спочатку тверду поверхню рогу по колу прорізали до губчатої маси, після чого потрібний фрагмент легко відділяли від основного стержня. Виявлено декілька частин рогів із чітко вираженими круговими надрізами. Косе різання застосовували, в основному, при виготовленні шил. Широко використовували поперечне різання оленячого рогу для виготовлення мотик, клинів і молотів. Для обробки рогу застосовувались такі знаряддя як долото, крем'яний ніж і крем'яну сокиру.

Стругання кістки і рогу. Під час стругання зрізали тонкі стружки з оброблюваної поверхні з допомогою гострого ножеподібного знаряддя. Таку дію здійснювали, щоб вирівняти поверхню, зменшити розріз оброблюваного предмета або змінити його форму.

Свердління отворів. В кістяному матеріалі спостерігаємо просвердлені отвори на іклі кабана, бусинках і зубах тварин, пластинах. Отвори правильної циліндричної форми були, можливо, просвердлені за допомогою трубчастої кісточки або крем'яного свердла. Часто наскрізні отвори зустрічаємо у виготовлених мотиках, бойових молотах з рогу оленя чи лося.

СЕКЦІЯ 1.

Вигладжування кістки і рогу. Це була основна дія в процесі завершальної обробки предметів із цієї сировини. Вигладжування здійснювали способом тертя оброблюваного предмету по бруску, виготовленого із пісковика. Таким методом виготовляли вістря шил, проколок, доліт. Цим методом вирівнювали поверхні попередньо оброблених предметів. На поверхні готових знарядь іноді можна побачити характерні сліди із паралельних коротких жолобків, густо розташованих один біля одного, що утворюють матову, шершаву поверхню. У переважній більшості завершені вироби з кістки і рогу є гладкими, іноді заполірованими. Заполірування відбувалося, ймовірно, несвідомо, під час обробки цими знаряддями шкіри, дерева.

На основі багаточисельних слідів стесування і різання, неодноразово зафіксованих на рогових і кістяних виробах з печери Вертеба, можна стверджувати, що трипільське населення знало і застосовувало процес розм'якшення, без якого механічна обробка сировини була б неможливою.

Привертає увагу чисельна збірка інвентаря, яка складається із завершених кістяних виробів, предметів із рогу, ікла кабана, а також із заготовок та предметів утилізованих у процесі виготовлення.

Розглянемо вироби відповідно до їх виробничих функцій і характеру матеріалу, з якого вони виготовлені. *Знаряддя праці.* Найбільше виявлено знарядь праці. Серед них:

Мотики. Заслужують на увагу мотики з рогів оленя і козулі. Загалом вони мають досить стандартну форму (довжина від 15 до 25 см). Мотикоподібні знаряддя з рогу мають теслоподібний робочий кінець зі слідами шліфування на абразиві. В результаті їх обробки губчаста маса знята до самої трубчастій частини. Робочі кінцівки мотик кірковидних знарядь, за висновком Н. М. Скакун, яка вивчала їх серію, несуть сліди зношення від інтенсивного рихлення і копання землі.

Масивна мотика довжиною 20 см, а шириною 5,5 см із просвердленим отвором у середній частині. Робочий кінець мотики сильно залощений від рихлення і копання землі (рис. 1.1).

Мотика виготовлена з основного стержня оленього рогу. В середній частині знаряддя просверлено отвір. Нижня частина деформована від інтенсивного застосування в роботі (рис. 1.5).

Мотика з рогу лося. Знаряддя виготовлено з основного стержня, масивне. В середній частині виробу просвердлено отвір. Нижня робоча частина мотики втрачена. Висота збереженого фрагменту становить 8 см (рис. 1.7).

Цікавою є мотика з відростку оленього рогу, у верхній частині якої просвердлено тоненький отвір, який за своїм діаметром не є пропорційним величині і вазі знаряддя. Ймовірно на цю частину виробу була одягнута муфта, сліди від якої добре збереглися (рис. 1.10).

Шила, проколки. Велику групу інструментів і знарядь для шиття шкіряних виробів, плетіння з різних рослинних волокон, представляють шила, проколи, голки, колчедики.

Основну частину колекції складають шила. Найбільш поширеними частинами скелету тварин, з яких виготовляли шила, були довгі трубчасті кістки. Робочі леза шил спочатку вирізували, а потім заполіровували. В середньому – довжина вістря складає 1,5–2,5 см, а довжина самих знарядь від 6 до 11 см.

Матеріалом для проколок були променеві, а також розколоті трубчасті кістки із залишками епіфізів. Кінці їх загострені.

Виявлено також більше десяти фрагментів від дрібних виробів, які можна трактувати як голкоподібні вістря, хоча ні в одному обломку не виявлено в основі отвору. Два екземпляри збережені повністю. Судячи з їхньої форми, розмірів і загострених кінчиків є всі підстави стверджувати, що це дійсно голки.

Двома екземплярами, представлені знаряддя для плетіння – колчедики. Один виконаний на широкій кістяній пластині із загнутим вверх кінцем, другий виготовлений з рогового відростку, має зашліфовану і заполіровану поверхню (рис. 2.2).

Кістяна проколка, довжиною 15,5 см, виготовлена з довгої кістки тварини (рис. 2.4). Уся поверхня виробу добре зашліфована і заполірована. Найбільші сліди заполіровки спостерігаються в нижній і середній частині знаряддя. Завершення знаряддя тонке і гостре. В перетині проколка має округлу форму.

Інша кістяна проколка виготовлена з поздовж розколотої кістки. Гострі грані кістки заокруглені і зашліфовані. Нижня робоча частина знаряддя тонка, гостра із слідами заполіровки. Довжина проколки 13,5 см (рис. 2.5).

Шило виготовлено з трубчастій кістки козулі. Нижня частина шила старанно оброблена. Робоче завершення гостре, заполіроване, в перетині округлої форми. У верхній частині знаряддя збережено частину епіфіза. Довжина шила становить 11,5 см (рис. 2.8).

Молотки. Масивні молотки виготовлені з товстої стержневої частини оленього рога. В них один кінець оброблений тупо, у вигляді головки молотка, а другий загострений. У верхній частині, біля самого обуха, просвердлено абсолютно круглий отвір. На потовщеній частині предмета чітко простежуються сліди інтенсивного заполірування. Очевидно, що знаряддям користувалися як молотком, про це свідчить затовченість в кінцевій частині. Можливо такі молотки використовувалися для розм'якшення шкіри (рис. 1.2).

Лощила. Повністю збережений екземпляр лощила великих розмірів, довжиною 32 см. Виготовлений він із трубчастої кістки, розрізаної поздовж на дві половини. Лощило дещо вигнуте, із збереженим епіфізом. Поверхня знаряддя старанно зашліфована. Нижній робочий край заокруглений, з обох сторін заточений (рис. 2.1).

Кістяне лощило виготовлене із ребра великої рогатої худоби (рис. 2.3). Завдяки первісній вигнутій формі кістки, а також додатковій обробці, знаряддя було зручне в роботі. Усі гострі краї і поверхня лощила добре зашліфовані і заполіровані. Довжина знаряддя 14 см.

Знаряддя для копання землі. Особливу групу знахідок складають кістяні лопатки. Для їх виготовлення використовували тазові кістки і лопатки великих тварин (бик, олень, лось). Знайдено три екземпляри. Робочий край знарядь, як правило, зазубрений, зі слідами багаторазових підправок. Вони використовувалися як землерийні знаряддя в печері для копання ям, поглиблення та вирівнювання земляної долівки. До знарядь-копалок відносимо також виріб із легко вигнутого стержня оленього рогу з наскрізним отвором у верхній частині (рис. 1.1).

Предмети озброєння і мисливства. До цієї групи належать так звані кістяні кинджали. Контекст цих кинджалів вказує, що їх використовували як зброю. Один із них вирізаний з очного стержня рогу оленя. Вся поверхня зашліфована і заполірована. На самому руків'ї є круглий отвір. Торець руків'я вертикально зрізаний. На довгій осі лева виділяється потовщення, що імітує ливарний шов. Початок руків'я визначений двома заглибленими лініями, що сходяться з двох сторін під кутом. Такі ж аналогії виробів знаходимо серед матеріалів Костешти IV, що свідчить про те, що бринзенське населення на початку етапу С II, мало сильний вплив на формування кошиловецької групи (Маркевич 1981, с. 96; Ткачук 1998, с. 15–17). Деякі дослідники вважають, що вищезгадані кістяні кинджали могли використовуватися, як шпатель в процесі виготовлення ліпного посуду (Малеєв, Конопля 1999, с. 53).

Госроконечне знаряддя з рогу оленя (рис. 3.9). Довжина виробу становить 28,5 см, найбільша ширина в розрізі становить 4 см. Знаряддя добре збереглося. За формою виріб округлий, сильно видовжений і легко вигнутий. На нижньому і верхньому кінцях знаряддя спостерігаються чітко виражені сліди обробки. Нижній, робочий кінець легко зашліфований, його поверхня заполірована. Верхня частина знаряддя має сліди стесування гострим інструментом твердої поверхні рогу, в результаті чого ця частина знаряддя (7 см) отримала у розрізі прямокутну форму. Очевидно, що прямокутна форма з чіткими краями була надана виробу для зручного використання. Можливо на цю частину знаряддя надівали муфту. Також така форма надавала можливість зручно тримати знаряддя в руці і ефективно його використовувати.

До предметів озброєння відносимо сокиру-молот з оленього рогу. У місці просвердленого отвору для руків'я знаряддя розламано навпіл. Поверхня виробу оброблена. Краї обушка зашліфовані. На поверхні спостерігаються сліди заговченості (рис. 3.4).

Масивний молот виготовлено з основи рогу з відрізними відростками і основним стержнем. Обидва кінці молота оброблені тупо, заполіровані. У середній частині просвердлено круглий отвір. Збереженість виробу ідеальна. Висота знаряддя становить 8,7 см, а ширина – 8,5 см (рис. 3.2).

Інший молот виготовлено з масивної основи рогу оленя дугоподібної форми. Нижня частина виробу втрачена. У місці розлому збереглася пориста губчата маса рогу. В середній частині знаряддя – просвердлений наскрізний отвір діаметром 2,5 см. Стінки отвору рівні, легко зашліфовані в процесі свердління. Верхня частина молота добре збережена, в розрізі має круглу форму, поверхня гладка, добре зашліфована. У середній частині виробу, біля округлого отвору збереглися сліди грубої шліфовки. Довжина збереженої частини молотка становить 15 см, діаметр округлого обука – 6 см (рис. 3.1).

Прикраси, культові предмети. Для печери Вертеба, як і для інших трипільських пам'яток, характерні різноманітні прикраси і амулети, виготовлені із кістки. Це пронизки з трубчастих пташиних кісток, амулети з просвердлених зубів і ікл тварин (собаки, лисиці, вовка, оленя), художньо оздоблені пластини. Більшість кістяних виробів з печери, які призначені для прикрас, мають один загальний вигляд намистин. Дві кістяні намистини виготовлені із трубчастих кісток (рис. 4.8). Їх краї акуратно обрізані і обточені. Довжина прикрас 2,8 см, діаметр 0,8 см.

Значна кількість знайдених намистин виготовлена з іклів собаки. Не порушуючи натуральної форми ікла, в кореневій частині просвердлювали дірку і прикраса була готова. Зокрема, знайдено амулет із зуба тварини (рис. 4.7). Він виготовлений із кореневої і основної частини зуба. Круглий отвір просвердлено у кореневій частині. Складовою частиною амулета, окрім кореня, є також частина зуба із добре збереженою емаллю.

Інколи амулети виробляли з кістки, імітуючи при цьому форму зуба оленя. Виготовлення амулетів-оберегів свідчить про намагання трипільців використовувати собак у культових цілях, як захисників від зла.

Знайдено також декілька амулетів, виготовлених з різця благородного оленя, з отвором у кореневій частині (рис. 4.7).

СЕКЦІЯ 1.

З ікла кабана, окрім знарядь, також виготовляли і прикраси. До числа прикрас відносимо майстерно виконану підвіску довжиною 9 см. Виріб має вигнуту форму із трьома наскрізними отворами. На ширшому кінці підвіски таких отворів два. Очевидно, що на початковому стані виріб мав тільки два отвори, але в процесі активного використання отвір, що був просвердлений на самому краю ікла, надламався, тому власник підвіски-амулета змушений був просвердлити додатковий (рис. 4.4).

Особливо цікаві амулети, вирізані з кістяних пластин. Можливо, під впливом бадражських канонів були створені три кістяні пластини із зображенням голови бика з великими ліроподібними рогами. Перша кістяна пластина-амулет була виявлена під час розкопок В. Деметрикевича в 1898 р. (Demetrykiewicz 1900, s. VII–VIII), а дві інші в процесі наших досліджень.

Перша прямокутна кістяна пластина, з якої вирізаний амулет, імітує голову бика з ліровидними рогами. Невеликі отвори по кутах позначають очі і ніздрі, широкий лоб і роги підкреслює лінія, виконана дрібними поглибленими крапками. Такими ж крапками позначені контури жіночої фігури, яка займає майже всю поверхню пластини. Її голова розміщена в центрі, підняті руки майже торкаються очей бика, а два трикутника, вписані один в одного (тіло), впираються в нижній край пластини (рис. 4.7).

Друга пластина є аналогією першої. Її розміри становлять 10×10 см. Отвір у верхній частині призначений для підвішування і носіння (рис. 4.2). Третя пластина за своєю формою і розмірами повністю нагадує перші два вироби. Проте, у даного екземпляра втрачені (обламані) роги, а також відсутні два нижніх наскрізних отвори, які у попередніх двох амулетах імітують ніздрі тварини (рис. 4.3). З огляду на ідентичність форми, розмірів і техніки виготовлення, можна припустити, що ці три амулети виготовив один автор. Кістяні пластини з Вертеби полегшують розуміння малюнків, які зустрічаються на грудях окремих трипільських статуеток і мають вигляд «рогатих» амулетів (Черниш 1982, с. 242).

На завершення варто відзначити, що обробка кістки і кістяних виробів була на досить високому рівні, використовувалися різноманітні технічні прийоми. Широко застосовувалися і художні способи обробки кістки з урахуванням її структурних та еластичних властивостей. Процес виготовлення, очевидно, відбувався на території наземного поселення. В печеру заносили вже завершені вироби. Очевидно, що люди проживали в печері протягом довгого періоду, проте їх відвідування були епізодичними, тільки в критичних ситуаціях, вони збиралися тут багато разів і у великій кількості, можливо цілим поселенням. Про це, зокрема, свідчить потужний культурний шар, щільно насичений досконально виготовленими (ніби спеціально відібраними) знаряддями з кременю, каменю, кістки, рогу і предметами фігуральної пластики.

Можна констатувати, що кістяна індустрія поселення досить різноманітна і обширна із значною кількістю категорій і типів знарядь. Підсумовуючи викладені нами вище дані можна зробити висновок, що в житті трипільців-відвідувачів печери Вертеба кістяні вироби відігравали важливу роль як у виробничих процесах, у мисливському промислі, так і в проведенні культових обрядів.

Література

- Малеєв, Ю., Конопля, В. 1999. Багатошарове поселення Блищанка на р. Серет. *Vita antiqua*, 1, с. 45–58.
- Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев.
- Ткачук, Т. М. 1998. Походження та відносна хронологія кошиловецької групи. В: *Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: наук. матер. Міжнар. археол. конф.* Заліщики, с. 15–17.
- Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: *Энеолит СССР*. Москва, с. 242.
- Demetrykiewicz W. 1900. Sprawozdania z posiedzeń komisji odbytych w drugiej połowie r. 1898 i r. 1899. *МАН*, IV, s. VII–VIII.
- Ledogar, Sh. 2017. A zooarchaeological and geochemical analysis of the faunal remains From the Tripolye site Verteba Cave, Ukraine. In: *State University of New York at Albany*, p. 210.

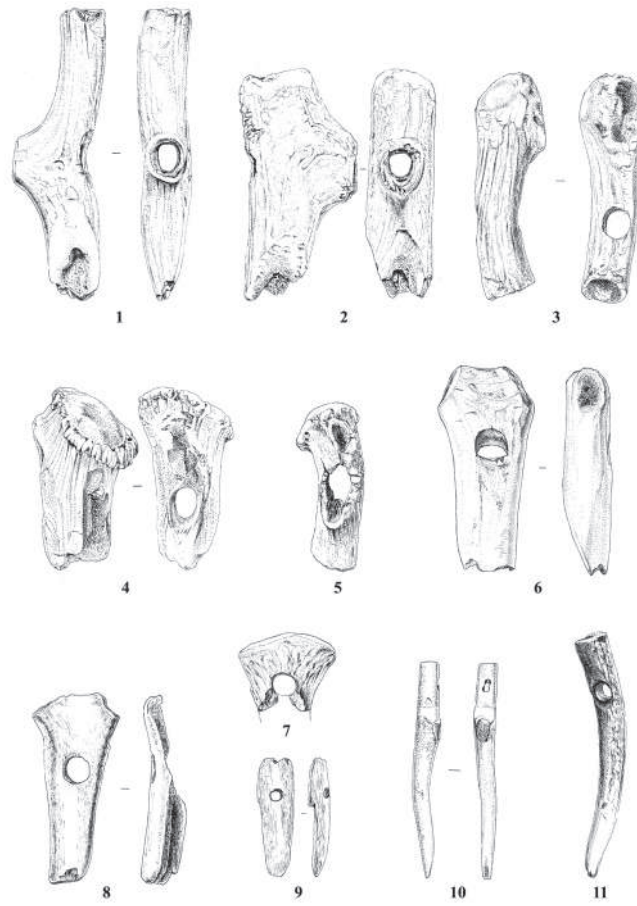

Рис. 1. Печера Вертеба. Знаряддя праці із рогу.

Рис. 2. Печера Вертеба. Знаряддя праці із кістки та рогу.

СЕКЦІЯ 1.

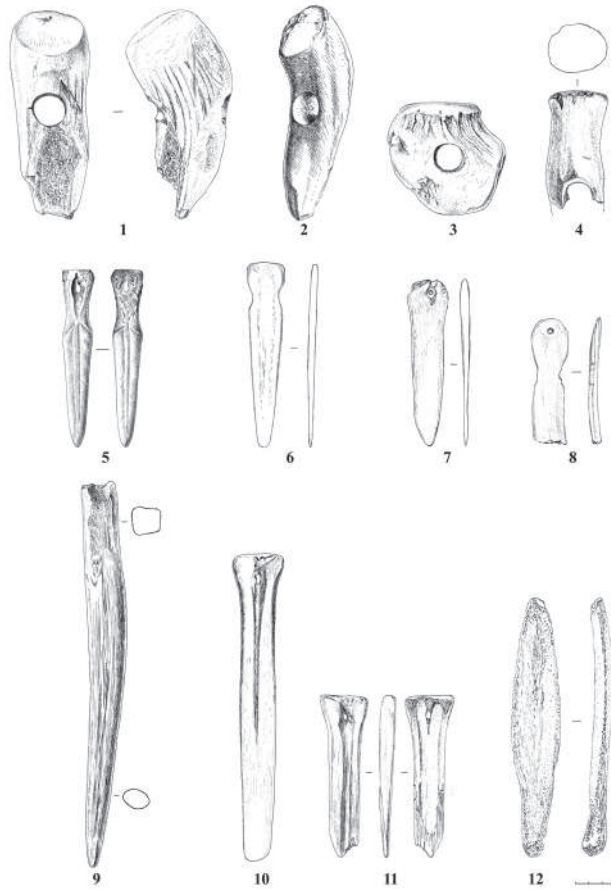

Рис. 3. Печера Вертеба. Предмети озброєння і мисливства із кістки та рогу.

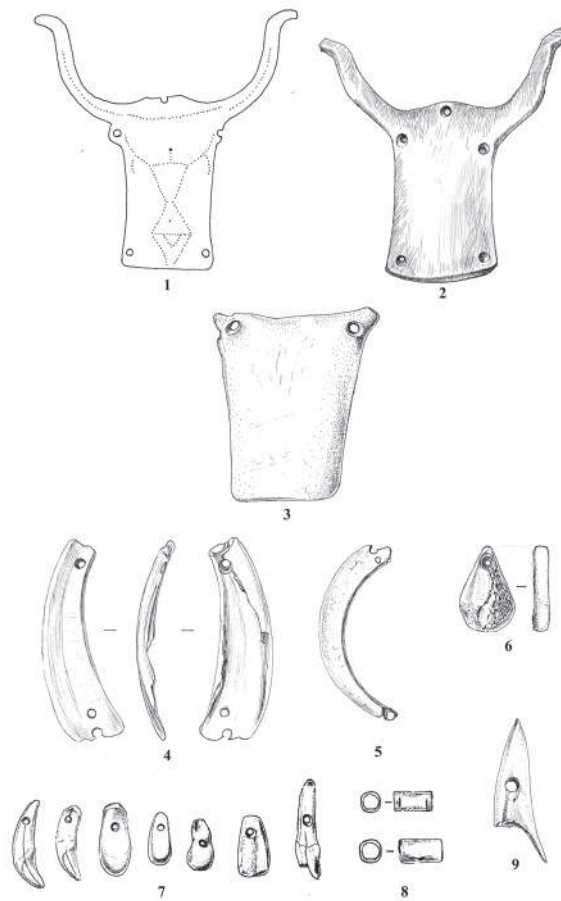

Рис. 4. Печера Вертеба. Прикраси та культові предмети із кістки.